

“Ik denk dat LONGINUS hun de oogen zal verlichten”

DE OUDSTE TWEE NEDERLANDSE VERTALINGEN VAN LONGINOS' *PERI HUPSOUS*

Pieter Le Clercq (1719) en Matthijs Siegenbeek (1811)

In het jaar 1719 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van Longinos' *Peri Hupsous*. De vertaling was van de hand van Pieter Le Clercq, een heel productieve vertaler van diverse Franse en Engelse werken die, zij het in beperktere mate, ook eigen werk publiceerde. Ongeveer een eeuw nadien, in 1811, publiceerde Matthijs Siegenbeek, hoogleraar te Leiden in de Nederduitse welsprekendheid, de Nederlandse letterkunde en de vaderlandse geschiedenis, de tweede vertaling van Longinos' gevierde traktaat. In de inleiding op deze vertaling maakt Siegenbeek Le Clercq expliciet tot onderwerp van zijn kritiek – een niet ondankbaar element voor wie de vertalingen aan een vergelijkende studie wenst te onderwerpen.

Aan de hand van een vergelijking tussen beide vertalingen onderling en ten opzichte van de brontekst, wil ik in dit artikel in eerste instantie de vertaalpoëtica achterhalen die Pieter Le Clercq en Matthijs Siegenbeek hanteerden bij hun vertaling van Longinos' *Peri Hupsous*. Ten tweede wil ik de inhoudelijke interpretatie onderzoeken die beide vertalers in hun vertaling aan het concept van Longinos' sublieme toekenden. Als historische en theoretische achtergrondinformatie zal ik aanvangen met een korte bespreking van Longinos' traktaat en een situering van beide Nederlandse vertalers.

1. Longinos' *Peri hupsous*: betwist auteurschap, onbetwist belang

Hoewel het traktaat lange tijd toegeschreven is aan Cassius Longinus, een retor uit de derde eeuw n.C., bestaat er geen zekerheid over de identiteit van de auteur. Zo verschijnt bijvoorbeeld ook Dionysios van Halikarnassos, een andere befaamde retoricus uit de keizertijd, als mogelijke auteur. Op grond van inhoudelijke, stilistische en chronologische elementen wordt aangenomen dat het werk dateert uit de 1^e of 2^e eeuw n.C. Men verwijst doorgaans naar de auteur met de conventionele benaming 'Pseudo-Longinos' of gewoon 'Longinos'.

Ongeveer een derde van de tekst is verloren gegaan. Dit heeft uiteraard een grote invloed op ons tekstbegrip en structureel inzicht, maar door informatie uit de tekst zelf, kunnen we wel het grootste deel van de inhoud en context reconstrueren. Longinos richt zijn schrijven tot een zekere Postumius Terentianus. Zij hebben beiden het (voor ons niet bewaarde) traktaat van Caecilius van Calacte over het sublieme gelezen en zijn het erover eens dat het werk ontoereikend is. Caecilius probeert ons namelijk wel uitvoerig uit te leggen wat het sublieme is, maar behandelt niet de wijzen waarop wij zelf het sublieme

kunnen bereiken. Daarin wil Longinos hem met zijn *Peri Hupsous* verbeteren. Hem interesseert: wat is het sublieme én hoe kan men het verwerven?

Omtrent de aard van het sublieme, wil ik vooral opmerken dat Longinos het niet heeft over een sublieme *stijl* (want dan zou het volstaan, zo merkt Pigeaud¹ op, over de stijlfiguren te schrijven), maar over de essentie van het sublieme als *effect*. Het concept van de sublieme stijl kent zijn oorsprong in de doctrine van ‘de drie stijlen’, de *χαρακτήρες λόγου*² (*charaktères logou*) of genera dicendi. Naast de sobere en de middelmatige stijl, kent deze driedeling ook de exuberante stijl of *ἄδρός χαρακτήρ* (*hadros charaktèr*). Aangezien voor *ἄδρός* ook *ὑψηλός* (*hupsèlos*, subliem) werd gebruikt, ligt het voor de hand te veronderstellen dat Longinos’ *hupsos* correspondeert met de exuberante of sublieme stijl. Deze schijnbare overeenkomst is echter misleidend, zoals we kunnen afleiden uit het feit dat Longinos het niet heeft over het sublieme in de verwoording, in de stijl die de schrijvers hanteren. Hij benadrukt daarentegen meermaals dat zijn sublieme iets opwekt bij de toehoorder of lezer, dat het doel niet de overreding is, maar de verwondering en vervoering en dat dit kan geschieden door middel van één woord of één wending, zonder een gehele context te behoeven. Het sublieme waarover Longinos het heeft is dus een *effect* veeleer dan een stijl. Het is in het effect dat het sublieme schuilt, in het effect kan men de literaire grootsheid herkennen.

Om een antwoord te vinden op de vraag hoe men het sublieme kan bereiken, komt Longinos tot een geheel van vijf bronnen van het sublieme:

- 1) het vermogen om indrukwekkende gedachten te vormen,
- 2) een hevige en bezielde emotie,
- 3) bepaalde gedachte- en woordfiguren,
- 4) een voorname stijl, inclusief een juiste woordkeuze en correct behandelen van metaforen en literaire taal,
- 5) een waardige en verheven compositie.

Deze bronnen kunnen ingedeeld worden in twee types: de eerste twee bronnen zijn aangeboren, althans voor het grootste deel; de andere drie zijn afhankelijk van techniek, en vereisen voor alles een goede taalbeheersing. In deze tweedeling herkennen we de filosofische kwestie over de relatie tussen φύσις (*fusis*: natuur, aanleg) en τέχνη (*technè*: kunst, techniek, aangeleerde vaardigheid). Longinos stelt dat grootsheid niet enkel een kwestie is van aangeboren talent, maar dat ook de hulp van de methode vereist is.

Longinos zet zijn theorieën uiteen en verzorgt zijn argumentatie aan de hand van vele illustraties. Hij citeert vooral uit klassiek Griekse auteurs, maar ook uit werk van Cicero en uit de joodse bijbel. De citaten hebben, zoals

¹ Pigeaud, 1993, p. 7 e.v.

² Russell, 1964. Op pagina xxxvi van de inleiding op zijn uitgave verzamelt Russell de meest courante termen, hun respectievelijke voorbeelden, de homerische prototypes en de corresponderende fouten in een duidelijk schema.

Pigeaud³ het uitdrukt, de waarde van een anthologie van het sublieme. Ze verlenen ook een bijzonder belang aan het werk, omdat ze een bron van overlevering zijn (zo hebben we het volledige fr. 31 van Sapfo – het beroemde gedicht “*Hij schijnt mij een god te zijn...*” – aan Longinos te danken), en omdat ze het werk naast zijn retorisch-technisch karakter ook een sterke literair-kritische waarde schenken.

2. Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711) geeft het startschot

Hoewel het oudste manuscript van *Peri Hupsous* uit de 10e eeuw stamt en er tegen het einde van de 16e eeuw drie gedrukte uitgaven en vertalingen in het Latijn en het Italiaans bestaan, vangt de eigenlijke invloed van Longinos' traktaat slechts aan in 1674. In dat jaar verschijnt Boileau's vertaling *Traité du Sublime ou Du Merveilleux dans le Discours*. Zijn vertaling, voorzien van een inleiding en een commentaar, maakt het werk voor het eerst toegankelijk voor een groter publiek. Kerslake⁴ preciseert het belang van Boileau door aan hem de eerste werkelijke poging toe te schrijven om het werk te interpreteren ‘in its own terms’. Voordien werd *Over het Sublieme* vooral in het licht van Plato, Aristoteles en de Romeinse critici gelezen. Samen met de vertaling betekenen Boileau's *Réflexions Critiques* een waar startschot voor het denken en schrijven over het sublieme. Gedurende ongeveer anderhalve eeuw zal het werk een grote belangstelling en navolging kennen.

Inhoudelijk legt Boileau heel sterk de nadruk op het onderscheid tussen ‘le sublime’ en ‘le style sublime’ door deze bij het definiëren van Longinos' sublieme systematisch tegenover elkaar te plaatsen: “*Il faut donc sçavoir que par Sublime, Longin n'entend pas ce que les Orateurs appellent le stile sublime: mais cet extraordinaire et ce merveilleux qui frappe dans le discours, et qui fait qu'un ouvrage enlève, ravit, transporte.*”⁵.

Boileau's werk kende talloze heruitgaven en werd in de eerste helft van de achttiende eeuw naar het Engels vertaald⁶. Brody concludeert aan het einde van zijn uitgebreide studie *Boileau and Longinus*: “*It was Boileau who gave Peri Hupsous to the world, and his interpretation of its purpose did enrich the critical tradition.*”⁷.

³ Pigeaud, 1993, p. 15.

⁴ Kerslake, 2000, p. 13-15.

⁵ Boileau, ed. 1966, p. 338.

⁶ Monk, 1935, p. 22.

⁷ Brody, 1958, p. 142.

3. De eerste Nederlandse Longinosvertalingen

Pieter Le Clercq⁸

Pieter Le Clercq werd in 1693 geboren te Naarden, in een familie die oorspronkelijk afkomstig was van de streek van Calais. Wellicht ging Pieter in Utrecht naar de Latijnse school, in die tijd de plek waar de ‘geleerde stand’ voor een opleiding terecht kon⁹. Dat hij daarna ook academisch onderwijs heeft genoten, is onwaarschijnlijk. Jaren later vestigde Le Clercq zich in Den Haag, waar hij eind 1759 stierf.

Le Clercq produceerde in verschillende ‘golven’ van productiviteit 34 vertalingen, voornamelijk uit het Frans en Engels, maar ook eentje uit het Latijn. Daarnaast verschenen 13 eigen werken, vooral historisch van aard. Zijn vertalingen worden gekenmerkt door een grote diversiteit. Zo vertaalde hij onder meer natuurwetenschappelijke en fysico-theologische werken, spectatoriale geschriften (weekbladen met een moralistisch-didactische strekking) en literaire werken. Schoneveld¹⁰ karakteriseert Le Clercq op basis van zijn vertaalwerk als “*een serieus en religieus man die zich, middels zijn vertalingen, actief heeft ingezet voor de culturele en vooral ook morele ontwikkeling van de burger zonder zich de zwaarwichtigheid van een strenge zedenmeester aan te meten.*”

We mogen Pieter Le Clercq beschouwen als een beroepsvertaler, maar zijn motivatie om te vertalen ging verder dan het louter commerciële. Zoals blijkt uit zijn eigen ‘voorredes’, werkte hij niet alleen in opdracht van uitgevers, maar ondernam hij ook geregeld vertalingen op eigen initiatief. Een belangrijk element daarin was wellicht de gunstige financiële situatie waarin het gezin Le Clercq zich bevond nadat Pieters vrouw van haar familie had geërfd. Zijn motivatie bestaat er telkens in, ongeacht het genre tekst dat hij vertaalde, “*iets des nazaats waardig*” te produceren.

Vertaalbeschouwing in de 18^e eeuw moet gezien worden in het kader gezien van een algemeen aanvaarde taalbeschouwing, ingebed in het humanistische onderwijs¹¹. Een belangrijke opvatting die hiertoe behoort, is de idee dat vorm en inhoud geen noodzakelijke eenheid vormen. Voor de vertalers betekent dit dat zij een grote speelruimte krijgen bij het overbrengen van de boodschap van het origineel. Zo verklaart Le Clercq in de voorredes bij verschillende van zijn vertalingen zelf de stijl én de inhoud van het origineel naar eigen goeddunken te hebben aangepast aan zijn Nederlandse lezers. Zijn doelpubliek bestaat immers niet uit een selecte club geleerden, maar uit een

⁸ Wat we weten over leven en werken van Le Clercq, hebben we vooral te danken aan het uitgebreid archief- en bibliografie-onderzoek van Catharina H. Schoneveld, zie bibliografie.

⁹ Kloek, 2001, p. 273

¹⁰ Schoneveld, 1992, p. 246.

¹¹ Schoneveld (ed.), 1992, p. 7, met verwijzing naar F.M. Renier, *Interpretatio: language and translation from Cicero to Tytler*, Amsterdam/Atlanta 1989.

brede groep geïnteresseerde leken. Men was er zich in de achttiende eeuw goed van bewust dat een literaire in plaats van een wetenschappelijke stijl, de wetenschappelijke literatuur veel toegankelijker kon maken.¹² Voor Le Clercq zelf gold dat de doeltekst een goede Nederlandse tekst moest zijn, die, afhankelijk van het vertaalde genre, hetzij door een vrije, hetzij door een woordelijke omzetting minstens zo kwaliteitsvol als het origineel was.

Een woordelijke vertaling valt volgens Le Clercq te verantwoorden bij historische of religieuze werken¹³, maar doorgaans zullen we zijn werk associëren met de zogenaamde *interpretatio*-vertaling¹⁴. Dit is een vertaling waarbij men plaats laat voor interpretatie van de brontekst met het oog op de doelcultuur (de zogenaamde *belles infidèles* van de zeventiende en achttiende eeuw¹⁵). Deze vertaling heeft vooral een emancipatorische functie binnen de doeltaalcultuur. Men maakt door de vertalingen literatuur uit het buitenland toegankelijk voor het inheemse publiek en de vertaler wil bijdragen tot de verfijning van smaak en denken van zijn landgenoten.

Le Clercq en Longinos: “Ik denk dat LONGINUS hun de oogen zal verlichten”

Le Clercqs vertaling van *Peri Hupsous* dateert uit 1719 en is daarmee een van zijn vroegste werken. Het voorwoord laat vermoeden dat hij deze vertaling op eigen initiatief heeft ondernomen. Hij werd naar eigen zeggen gemotiveerd door “*de algemeene achting die dit voortreffelyk Werk billyk verworven heeft*” (*2) en door de vaststelling dat velen een verkeerde mening over de verhevenheid waren toegedaan. Men stelde de verhevenheid gelijk aan de hoogdravendheid, “*een ydelen ophef van grootse woorden*” (*3) en men besepte niet dat zij ook in de eenvoudigste woorden kan liggen en in “*zaaken die het hart meer treffen dan het oog*” (*3). Zij die door de verhevende passages bij Longinos niet worden geraakt, “*worden verzocht hun oordeel op te schorren tot het wat ryper worde*” (*3).

Op basis van de voorrede bij de vertaling kunnen we al twee belangrijke kenmerken van Le Clercqs vertaalpoëtica onderscheiden. Ten eerste is er het feit dat Le Clercq zelf slechts over een heel beperkte kennis van het Grieks beschikte. Hij werpt echter het volgende op: “*vermits de meeste Geleerden hunne moederspraak minder dan de doode talen verstaan, en zich voor al niet op de Nederduitsche Dichtkunst leggen, hebbe ik gedacht dat het gemeen lang naa eene Nederduitsche overzetting van Longinus uit het Grieks zoude*

¹² Schoneveld, 1992, p. 219.

¹³ Schoneveld (ed.), 1992, p. 93-94.

¹⁴ Korpel, 1993, p. 16-20; zie ook zijn uitgebreide studie omtrent vertalen in deze periode: L.G. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeupees kader*, Amsterdam/Atlanta 1992.

¹⁵ Albrecht, 1998, p. 76-83.

wachten". Le Clercq vond de tekst blijkbaar te belangrijk om hem nog langer onvertaald te laten en ging zelf, met behulp van twee Latijnse vertalingen (die van Tollius en Gabriel Petra) en een Franse (Boileau's vertaling uit 1674) aan de slag. Hij gebruikte ook aantekeningen van Dacier en Boivin en raadpleegde een niet nader genoemde geleerde, die het Grieks wel beheerste. Hij vermeldt echter geen specifieke uitgave van de Griekse tekst. Ten tweede geeft hij al in zijn voorrede aan dat hij om zijn vertaling "*des te netter en te beter*" te maken, sommige citaten in de tekst heeft vervolledigd, en andere, die zijn doelpubliek niet tot nut zouden zijn, heeft overgeslagen.

Van deze aanpak kunnen we de grote lijnen reeds herkennen in de vertaalpoëtica die Boileau hanteerde voor zijn Longinosvertaling. Ook hij vertaalde tot nut van zijn taalgenoten en verdedigde daarbij, zoals Brody¹⁶ in zijn *Boileau and Longinus* uiteenzet, de "*honneste liberté*": trouw blijven aan de originele tekst, maar niet ten koste van de leesbaarheid voor de lezers-tijdgenoten. Le Clercq volgt Boileau op vele vlakken en bedient zich voor een deel van dezelfde hulpmiddelen, namelijk de Latijnse vertaling van Petra en de aantekeningen van Dacier. Wat hij echter duidelijk niet overneemt, is de kritische wijze waarop Boileau zijn vertaling en zijn *Remarques* (een bundeling van kritische noten) heeft geconcipieerd.

Een eerste lectuur van de tekst geeft ons zicht op hoe Le Clercq de vertaling globaal heeft aangepakt. Hij volgt een structuur van verschillende hoofdstukken, die hij telkens zelf van een titel voorziet. Hij gebruikt voetnoten, maar in beperkte mate. Citaten en specifieke begrippen zijn cursief gedrukt en de hiaten in de tekst zijn aangeduid met asterisken.

Matthijs Siegenbeek

Anders dan Pieter Le Clercq, is Matthijs Siegenbeek een welgekend figuur in de geschiedenis van de Nederlandse letteren¹⁷. Hij werd in 1774 te Amsterdam geboren en groeide op in een doopsgezind milieu. Als jongeling ging hij naar de Latijnse school, waar hij sterk geïnteresseerd raakte in de Klassieken. Later volgde hij een opleiding tot predikant en werd zo op grondige wijze onderwezen in de Nederlandse literatuur. Hij werkte korte tijd als predikant en viel daarbij op door zijn welsprekendheid.

In de loop van de achttiende eeuw was een culturele elite zich beginnen verenigen in geleerde en literaire genootschappen. Het aantal boeken dat werd gedrukt nam aanzienlijk toe en de krant en het (literaire) tijdschrift werden populaire media. Deze 'nieuwe culturele communicatiegemeenschap' zorgde ervoor dat cultuur en wetenschap in een nationaal perspectief kwamen te staan. Ook de taal moest, bijvoorbeeld door een meer nationalistische woordenschat,

¹⁶ Brody, 1958, p. 20-24.

¹⁷ Voor een uitgebreid bio- en bibliografisch overzicht, zie Korevaarts inleiding op Siegenbeek, 1997, en Muller, 1855.

de nationale eer verdedigen¹⁸. Tegen het einde van de achttiende eeuw spreken we over een heus taalbeleid en in het kader daarvan wordt in 1797 aan de Universiteit van Leiden de eerste leerstoel in de moedertaal toegekend aan niemand minder dan Matthijs Siegenbeek. Hij was daarmee, op slechts drieëntwintigjarige leeftijd, de eerste *professor eloquentiae Hollandicae extraordinarius*. Siegenbeek stierf in 1854 te Leiden. Hij werd geprezen om zijn werkzaamheid, “*onpartijdigheid, welwillendheid en zachtmoedigheid*”¹⁹ en omwille van zijn grote betekenis voor de plaats van de Nederlandse letteren binnen én buiten het academisch onderwijs.

Siegenbeeks werken zijn nagenoeg allemaal gerelateerd aan zijn professionele bezigheden. Hij was dus geen ‘beroepsvertaler’ zoals Le Clercq, maar schreef ook recensies, redevoeringen, brieven, losse berichten en verhandelingen over uiteenlopende onderwerpen binnen verschillende domeinen waaronder literatuur, spelling en geschiedenis. Siegenbeek beoefende ook actief de dichtkunst, zowel in het Latijn als in het Nederlands. De teksten die hij vertaalde, koos hij uit omdat ze naar zijn mening de “*bloei en luister der Vaderlandsche letterkunde*”²⁰ zouden bevorderen en van nut konden zijn voor de intellectuele, literaire en retorische ontwikkeling van zijn landgenoten. Dat zijn in de eerste plaats de studenten die aan de academie zijn lessen bijwonen en in de tweede plaats, zoals in het voorwoord op zijn Longinosvertaling staat, zijn “*verdere letterminnende landgenoten*”²¹. Vooral Latijnse en Griekse werken werden rond 1800 beschouwd als positief voor de ontwikkeling van de letteren²². Zo lezen we ook bij Siegenbeek “*...de zekerste, ja eenige weg, om in de dichtkunst tot eenen eenigzins aanmerkelijke trap van volmaaktheid op te klimmen, is gelegen in de naarstige beoefening en oordeelkundige navolging van de uitstekendste voorgangers onder de Grieken en Latijnen*”²³.

De periode waarin Siegenbeek Longinos vertaalt, wordt gekenmerkt door een groeiende historische en filologische interesse. Siegenbeek zullen we dan ook eerder zien als een vertaler van de ‘gulden middenweg’²⁴. Zijn doelstellingen zijn duidelijk: hij wil in zijn vertaling trouw zijn aan de dichttrant van het origineel, maar ook tegemoet komen aan de smaak van en het nut voor “*den hedendaagschen lezer*”.

¹⁸ Kloek, 2001, p. 62, 224 en 421.

¹⁹ Korevaart, inleiding op Siegenbeek, 1997, p. 10.

²⁰ Citaat in Korpel, 1993, p. 102 uit: M. Siegenbeek, *Proeve eener dichterlijke vertaling van de Ilias van Homerus*, Amsterdam 1807.

²¹ Siegenbeek, 1811, p. iv.

²² Korpel, 1993, p. 5-7.

²³ Ibidem, p.102 uit: Siegenbeek, 1807

²⁴ In het voorwoord op zijn *Proeve eener dichterlijke vertaling van de Ilias van Homerus*, zie Korpel (ed.), 1993, p. 103-104.

Siegenbeek en Longinos: “Aan mijne verdere letterminnende landgenoten geen onaangenaam geschenk”

Siegenbeeks vertaling van *Peri Hupsous* verschijnt in 1811. Hij koesterde al langer een grote bewondering voor de inhoud en de stijl van het werk, en voor de wijze waarop Longinos zijn grote voorbeelden Plato en Demosthenes – in Siegenbeeks woorden – *nagevolgd* had.

Siegenbeeks algemene vertaalmotivatie en -doelstellingen zien we al mooi weerspiegeld bij een eerste lectuur van het voorwoord op de Longinosvertaling. Hij verklaart namelijk dat hij uit bewondering voor *Peri Hupsous* en door gebrek aan soortgelijke Nederlandstalige werken, Longinos’ traktaat van tijd tot tijd als leidraad heeft genomen bij zijn lessen. Het ontbrak hem daarbij echter aan een goede Nederlandse vertaling, aangezien Le Clercq’s vertaling, “*naar de Fransche van Boileau vervaardigd, en dus eene overzetting van eene overzetting zijnde*” (p.vi), van geen dienst kon zijn. Siegenbeek voegt daaraan nog toe: “*om thans van andere redenen te zwijgen*”. Het mag dus duidelijk zijn dat hij weinig waardering koesterde voor zijn (enige) voorganger in het vertalen van Longinos naar het Nederlands.

Hij onderneemt dit werk dus in eerste instantie “*ten nutte [zijner] leerlingen*”, maar is ervan overtuigd dat het ook “*aan [zijne] verdere letterminnende landgenoten geen onaangenaam geschenk zal wezen*” (p.vi). Het is zijn wens dat zijn vertaling “*ter algemeene verspreiding*” van de “*zuiveren smaak voor het waarlijk schoone en verhevene*” zal dienen, én dat zij zijn leerlingen meer en meer zal leiden tot “*de onvervalschte bronnen daarvan, in de schriften der Ouden geopend*” (p.viii).

Siegenbeek geeft nog verdere informatie over het tot stand komen van zijn werk. De uitgave die hij heeft gehanteerd, is die van Toup uit 1778 en hij heeft bij de vertaling, zo vermeldt hij expliciet, “*duidelijkheid en vloeibaarheid*”, zoveel mogelijk trachten te combineren met “*getrouwheid*” (p.vii). In een *captatio benevolentiae* vraagt hij alvast verschoning voor de plaatsen waar hem dat niet is gelukt. Hij benadrukt dat hij, hoewel hij ook de vertaling van Boileau heeft geraadpleegd, steeds de oorspronkelijke tekst heeft vertaald. Bepaalde aanmerkingen die “*regtstreeks tot verstand van den Griekschen schrijver noodzakelijk en dienstig waren*” (p.viii) heeft hij aan de vertaling toegevoegd, maar de “*opheldering en ontwikkeling van de inhoud*” heeft hij voor zijn lessen bewaard.

Voor de structuur van zijn vertaling maakt ook Siegenbeek gebruik van een indeling in hoofdstukken die hij voorziet van gepaste titels. De voetnoten zijn lang en talrijk. De citaten zijn nu eens cursief gedrukt, dan weer tussen aanhalingstekens geplaatst. Hiaten in de tekst worden weergegeven door platte streepjes en worden meestal nog verder besproken in een voetnoot.

4. Vertalingen onder de loep

In een eerste deel tracht ik aan de hand van een vergelijking tussen representatieve fragmenten uit de vertalingen en de corresponderende fragmenten uit de originele Griekse tekst, de expliciete vertaalpoëtica van de schrijvers aan de werkelijkheid te toetsen. Ik bekijk ook of we nog meer kenmerken kunnen toeschrijven aan hun wijze van vertalen. Is er, met andere woorden, ook een impliciete vertaalpoëtica te achterhalen? Hoe wordt er omgegaan met het specifieke taaleigen en de stijl van Longinos? Hoe behandelen de vertalers de vele citaten in het traktaat? Zijn ze soms kritisch ten opzichte van Longinos' stellingen? Zijn ze soms kritisch ten opzichte van de tekstoverlevering? Richten ze zich bij het vertalen vooral op de brontaal of eerder op de doeltaal?

In een tweede deel kijk ik specifiek naar de wijze waarop de vertalers met de inhoud omgaan. Vertalen is steeds enigszins interpreteren, en de theorie van het sublieme is daarvoor een gevoelig voorwerp. Hoe hebben de vertalers bepaalde moeilijke en belangrijke inhoudelijke passages aangepakt? Kunnen we bijvoorbeeld uit de wijze waarop zij met de moeilijke en genuanceerde terminologie van het sublieme omgaan, iets opmaken over hun eigen opvattingen? Wat betekent Longinos' Sublieme voor de vertalers?

Bij het zoeken naar een antwoord op deze vragen, ga ik descriptief te werk en komen zowel opvallende als minder opvallende verschuivingen aan bod. Ik richt mij in de eerste plaats op de tekst als vertaalproduct, maar probeer ook aandacht te hebben voor de *functie* die de vertaling had of diende te hebben in de ontvangende doelcultuur. Waar men deze in theorie immers los van elkaar bespreekt, blijkt in de praktijk dat zij onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

De vertaalpoëtica

In de bespreking van de volgende acht fragmenten zullen we op zoek gaan naar de vertaalpoëtica die Le Clercq en Siegenbeek gehanteerd hebben bij het vertalen van *Peri Hupsous*. De fragmenten zijn zodanig geselecteerd dat verschillende belangrijke karakteristieken van Longinos' stijl, alsook de behandeling van de citaten, die een belangrijk deel van de tekst uitmaken, aan bod komen. Door de versies met elkaar te vergelijken, willen we achterhalen in hoeverre de vertalers Longinos volgen of van hem afwijken, op welke manier ze de tekst begrijpen en of/hoe ze dit naar hun lezers communiceren, of de vertalers de tekst kritisch benaderen en of de vertalers zich enkel op het doelpubliek en de doeltaal richten, of ook soms specifieke aandacht besteden aan het laten doorschemeren van de brontaal in hun vertaling.

Fragment 1

ὥστε θαυμάζειν με, Τερεντιανὲ ἴδιστε, πῶς οὐ καὶ εἰς Διονύσιον γράφει τὸν τύραννον· “ἐπεὶ γὰρ εἰς τὸν Δία καὶ τὸν Ἡρακλέα δυσσεβῆς ἐγένετο, διὰ τοῦτ’ αὐτὸν Δίων καὶ Ἡρακλείδης τῆς τυραννίδος ἀφείλοντο.” (4.3)

In hoofdstuk 4 bekritiseert Longinos enkele passages van de hellenistische historicus Timaios waarin de schrijver volgens hem in de grootst mogelijke kinderachtigheid vervalt. Hij haalt een voorbeeld aan waarin Timaios op basis van etymologische naamverwantschap een bepaalde situatie probeert te verklaren. Hij voegt er ironisch aan toe dat het hem verbaast dat Timaios over de tiran Dionysios (die werd verdreven door Dion en Herakleides) niet schrijft (en hier werkt hij met een denkbeeldig citaat) dat hij werd verdreven door een gebrek aan respect voor Zeus en Herakles. De etymologische naamverwantschap is hier gebaseerd op de genitief van Zeus, Dios. We bekijken hoe de vertalers met deze ironische woordspeling omgaan. Le Clercq vertaalt als volgt:

“Inder waarheit, myn waarde Terentiaan, ik ben verwondert dat hy van Denys den Tyran ook niet gezeit heeft, dat de Goden toelieten dat hy door Dion en Heraclides uit zyn Ryk verjaagt wierdt, ter oorzake van zyne weinige eerbiedt voor Dios en Heracles, dat is voor Jupiter en Herkules.” (p.13)

Naar mijn aanvoelen doet Le Clercq afbreuk aan de ironische toon van Longinos, door niet met een denkbeeldig citaat te werken en door op het einde de pointe in de tekst zelf te expliciteren. Uiteraard is deze explicitering noodzakelijk voor het tekstbegrip van Le Clercq's lezerspubliek, zeker aangezien weinige over kennis van de Griekse taal beschikten.

Siegenbeek lost dit op door de verklaring van de naamverwantschap te geven in een voetnoot. Hij vertaalt:

“Dit lezende, bevreedt het mij, mijn waardste Terentiaan, dat hij ook niet omtrent den dwingeland Dionysius schrijft: “naardien hij de Goden Jupiter, en Hercules beleedigd heeft, hebben Dion en Heraclides hem van het rijksg gebied ontzet” (27-28),

met als voetnoot: *“Met toespeling namelijk op de Grieksche namen van Jupiter en Hercules, Ζεύς, Διός en Ἡρακλῆς.”* Door het denkbeeldige citaat te behouden en de explicitering apart te houden van de tekst zelf, slaagt Siegenbeek er beter in om Longinos' ironie een plaats te geven in de vertaling. Een deel gaat echter toch verloren, mede door de gewoonte om Griekse namen te latiniseren. Voor de lezer zonder enige kennis van het Grieks had 'Zeus' wellicht evenmin een verwantschap met 'Dion', als 'Jupiter'.

Fragment 2

ἐν δ' ἔπεσ', ὡς ὅτε κῶμα θοῆ ἐν νηὶ πέσησι
 λάβρον ὑπαὶ νεφέων ἀνεμοτρεφές, ἢ δέ τε πᾶσα
 ἄχνη ὑπεκρύφθη, ἀνέμοιο δὲ δεινὸς ἀήτης

ἰστίῳ ἐμβρέμεται, τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται
 δειδιότες· τυτθὸν γὰρ ὑπὲκ θανάτοιο φέρονται. (...)
 ὁ δὲ ποιητῆς οὐκ εἰς ἅπαξ παρορίζει τὸ δεινόν, ἀλλὰ τοὺς ἀεὶ καὶ μόνον
 οὐχὶ κατὰ πᾶν κῶμα πολλακίς ἀπολλυμένους εἰκονογραφεῖ. καὶ μὴν τὰς
 προθέσεις ἀσυνθέτους οὔσας συναναγκάσας παρὰ φύσιν καὶ εἰς ἀλλήλας
 συμβιασάμενος, [ὑπὲκ θανάτοιο] τῷ μὲν συνεπιπτοντι πάθει τὸ ἔπος
 ὁμοίως ἐβασάνισε, τῇ δὲ τοῦ ἔπους συνθλίψει τὸ πάθος ἄκρω
 ἀπεπλάσατο καὶ μόνον οὐκ ἐνετύπωσε τῇ λέξει τοῦ κινδύνου τὸ ἰδίωμα·
 “ὑπὲκ θανάτοιο φέρονται.” (10.5-10.6)

Dit fragment komt uit hoofdstuk 10, dat handelt over de selectie en organisatie van het materiaal. Longinos vergelijkt enkele fragmenten die een storm beschrijven. Eén daarvan is het hierboven geciteerde fragment uit Homeros' Ilias, door Op de Coul als volgt vertaald:

*“Hij stormde erop af als een golf die zich stort op een snel schip,
 onstuimig opgezweept door de wind onder donkere wolken;
 niet meer te zien is het schip door het schuim, een gevaarlijke windvlaag
 suist door het zeil, de matrozen trillen van angst
 in hun hart want ze worden maar net onder de dood vandaan gehaald.”*

Even verder bespreekt Longinos wat dit fragment nu net zo goed maakt: het maakt indruk omdat de taal zelf ‘schrikwekkend’ is en de voortdurende doodstrijd van de mannen afbeeldt. Dat is volgens Longinos onder meer te danken aan de ongebruikelijke verbinding van de twee voorzetsels ‘ὑπό (onder) en ἐκ (uit, naar buiten) tot ‘ὑπὲκ’.

Hoewel Siegenbeek in zijn vertaling van het Iliascitaat deze opmerkelijke verbinding niet behoudt (“*daar't* -i.e. het scheepsvolk- *naauw den dood ontkomt*”), verklaart hij ze in de vertaling van het vervolg wel op een opmerkelijke manier.

“Homerus daarentegen bepaalt het gevaar niet tot eens, maar schildert de schepelingen, als gedurig en schier bij iedere golf den dood te gemoet ziende: ook heeft hij door voorzetselen, uit hunnen aard onvereinigbaar, met dwang en geweld bij een te voegen (ὑπὲκ θανάτοιο, van uit den dood), het vers eveneens gewrongen, als de vrees de bootslieden; en door deszelfs zamenpersing hunne ontroering op eene treffelijk wijze nagebootst, en, mag men schier zeggen, het beeld des gevaars in zijne verzen ingedrukt (ὑπὲκ θανάτοιο φέρονται).” (p.49)

Het is uniek in de hele vertaling en daarom zeer opmerkelijk dat Siegenbeek tussen haakjes de tekst verduidelijkt. Ten eerste, omdat hij doorgaans elke verduidelijking aan de hand van een voetnoot weergeeft, en ten tweede (en niet in het minst) omdat hij de woorden in het Grieks weergeeft. Het toont duidelijk dat Siegenbeek er ook belang aan hecht om zijn publiek te informeren over zaken die specifiek betrekking hebben op de brontaal, het Grieks.

Dat geldt duidelijk niet voor Le Clercq. Hij laat de hele uitleg over de verbinding van de twee voorzetsels weg en vertaalt enkel

“Maar Homerus stelt niet voor eene enkele reis het gevaar voor oogen daar de Matroozen zich in bevinden, hy vertoont het als in een tafereel, en op het punt van verslonden te worden door alle golven die op het schip aanzetten.” (p.43)

De weglating van de uitleg over de voorzetsels heeft Le Clercq wellicht overgenomen van Boileau, die dit ook niet vertaalt. Wel laat Boileau uit zijn vertaling nog blijken dat het Homeros' taal zelf is die het gevaar weerspiegelt:

“Mais Homere ne met pas pour une seule fois devant les yeux le danger où se trouvent les matelots; il les représente, comme en un tableau, sur le point d'estre submergez à tous les flots qui s'élèvent, et imprime [...] dans ses mots et ses syllabes l'image du peril.” (p.358)

Le Clercq laat dit aspect echter volledig weg in zijn eigen vertaling.

Fragment 3

οὐκ ἄλλως ὁ Ἀρχίλοχος ἐπὶ τοῦ ναυαγίου, καὶ ἐπὶ τῇ προσαγγελίᾳ ὁ Δημοσθένης: “ἔσπερα μὲν γὰρ ἦν” φησί. (10.7)

Longinos heeft in hoofdstuk 10 al enkele voorbeelden aangehaald die het belang van de correcte selectie en organisatie van het materiaal illustreren. Hier verwijst hij kort naar twee laatste voorbeelden: de beschrijving van de schipbreuk bij Archilochos en de passage uit Demosthenes' Kransrede die begint met *ἔσπερα μὲν γὰρ ἦν*, “want het was avond”. Voor Longinos' publiek volstond dit korte citaat om te weten dat het gaat om de passage waarin Demosthenes vertelt hoe de aankondiging van de val van Elatea paniek veroorzaakte in Athene. Voor het publiek van Le Clercq en Siegenbeek, dat niet over eenzelfde voorkennis beschikt, geldt dit echter niet. Aan de vertalers dus om dit op te lossen. Le Clercq geeft de uitleg in zijn tekst zelf door als volgt te vertalen:

“gelyk ook Demosthenes op de plaats daar hy de ontroering der Atheners op de tyding der verovering van Elatea beschryft, als hy zegt: Het was alrede zeer laat, toen een afgezonde Bode in het Prytaneum de tyding bragt dat de stad Elatea veroverd was. ...” (p.43-44)

Le Clercq geeft vervolgens de passage, die in vertaling anderhalve bladzijde beslaat, volledig weer. Opmerkelijk is dat Le Clercq hier op geen enkele manier te kennen geeft dat hij deze uitvoerige uitbreiding maakt. Hij geeft zelfs geen voetnoot met de originele plaats van het citaat, hetgeen hij bij de meeste andere citaten wel doet. Wanneer we de passage vergelijken met de vertaling van Boileau, merken we dat Le Clercq deze letterlijk heeft gevolgd, met dat verschil dat de uitbreiding van het citaat bij Boileau niet in de tekst opgenomen is, maar in de *Remarques*. Zo lost ook Siegenbeek het probleem op. Hij vertaalt de passage als volgt:

“Niet anders is Archilochus in zijne beschrijving van eene schipbreuk, niet anders Demosthenes te werk gegaan in het verhaal, waarvan het begin is: want het was avond enz.” (p.50)

Met uitzondering van de uitleg “waarvan het begin is”, houdt hij zich dus aan de originele tekst. Bij het citaat hoort dan wel een uitvoerige voetnoot, waarin hij de passage situeert en ook volledig in vertaling weergeeft:

“... het verhaal van Demosthenes is (...) te vinden in zijne voortreffelijke redevoering, getiteld περὶ στεφάνου, in de uitgave der Oratores Graeci door REISKE, vol. I., pag. 284 & 285. Wij achten ons verplicht van dit verhaal, behelzende eene meesterlijke beschrijving van de verwarring, die Athene ontstaan op de tijding, dat Elatea door Philippus was ingenomen, hier eene Nederduitsche vertaling te doen volgen, waarin wij getracht hebben ons, zoo na mogelijk, aan het oorspronkelijke te houden. Zie hier dezelve: ‘Welke verwarring toen in de stad hebbe plaats gehad, ...’ ” (p.50)

Dit voorbeeld is typerend voor de wijze waarop Siegenbeek de citaten behandelt. Meestal bewaart en vertaalt hij de tekst als dusdanig, maar geeft in een voetnoot de juiste situering, een (vaak uitvoerige) uitleg en contextualisering van het citaat en soms een uitgebreider fragment in vertaling.

Fragment 4

ὁράς, ὃ ἐταίρε, ὡς παραλαβὼν σου τὴν ψυχὴν διὰ τῶν τόπων ἄγει τὴν ἀκοὴν ὅψιν ποιῶν; πάντα δὲ τὰ τοιαῦτα πρὸς αὐτὰ ἀπεριδόμενα τὰ πρόσωπα ἐπ’ αὐτῶν ἴστησι τὸν ἀκροατὴν τῶν ἐνεργουμένων. (3) καὶ ὅταν ὡς οὐ πρὸς ἅπαντας, ἀλλ’ ὡς πρὸς μόνον τινὰ λαλήσῃ

Τυδείδην δ’ οὐκ ἂν γνοίης ποτέροισι μετεῖη
ἐμπαθέστερόν τε αὐτὸν ἅμα καὶ προσεκτικώτερον καὶ ἀγῶνος ἔμπλεων
ἀποτελέσεις, ταῖς εἰς ἑαυτὸν προσφωνήσεσιν ἐξεγειρόμενον. (26.2-3)

Dit voorbeeld komt uit de passage waarin Longinos de figuren bespreekt die te maken hebben met de manipulatie van tijd en persoon. In hoofdstuk 26 gaat het specifiek over het gebruik van een ingebeelde tweede persoon. Ook elders gebruikt Longinos wel vaak de tweede persoon enkelvoud om zijn vriend en geadresseerde Terentianus aan te spreken. Hier gebruikt hij die tweede persoon echter in drie opeenvolgende zinnen. Deze herhaling is een mooi voorbeeld van de zogenaamde ‘leçon par l’exemple’, een geliefd ‘taaltrucje’ van Longinos, dat inhoudt dat hij een bepaalde stijlfiguur bij de bespreking ervan meteen illustreert door de figuur zelf ongemarkeerd in zijn tekst toe te passen. Voor een vertaler betekent dit een dubbele opdracht: hij moet voldoende opmerkzaam zijn om de leçon te herkennen en dient, indien hij beslist om ze te bewaren in de vertaling, een manier te vinden om ze in zijn doelttekst in te passen. Le Clercq vertaalt:

“Ziet gy, mijn waarde Terentiaan, hoe hy uwen geest met zich neemt, en hem door die verscheide Lantstreeken geleidt, u eer doende zien dan

hooren. Alle deeze dingen, op hunnen tydt te werk gestelt zynde, houden den Toehoorder aan, en vestigen zynen geest op de tegenwoordige zaak, (3) voornamentlyk als men niet tot verscheiden, in het algemeen spreekt, maar tot één, in het byzonder.

Gykende Grieken noch Troijaanen in het Leger,

Zoo waren ze onder een verwart, enz.

Want den toehoorder door de Aanspraak dus opwekkende, wordt hy meer aangedaan, aandachtiger en yveriger omtrent de zaak daar men van spreekt.” (p.91)

Siegenbeek vertaalt als volgt:

“Ziet gij, mijn vriend hoe hij u met zich voert, en door de plaatsen leidt, makende dat gij ziet hetgeen gij hoort; elke voordragt toch, waarbij de rede tot den toehoorder zelve gerigt wordt, doet hem als 't ware, bij de voorgestelde zaken tegenwoordig zijn. (3) En, wanneer men niet als tot allen, maar tot één alleen spreekt, gelijk in den volgenden dichtregel,

Voor wie Tydides streed, zoudt gij niete kunnen weten;

Zoo roert men hem door deze toespraak te sterker, en maakt hem te opmerkzamer en geheel vervuld met de zaak, welke verhandeld wordt.” (p.89)

De tweede persoon enkelvoud in de aanspreking tot Terentianus nemen zij dus allebei over, maar wanneer Longinos ook verder de tweede persoon aanhoudt, volgen Le Clercq en Siegenbeek niet langer. Ze gebruiken voor λαλις en ἀποτελέσεις tweemaal de onbepaalde derde persoon ‘men’.

Aangezien het in het Nederlands geen problemen zou opleveren om ook λαλις en ἀποτελέσεις in de tweede persoon te behouden, rijst hier het vermoeden dat de vertalers Longinos' leçon niet als zodanig hebben opgemerkt en daarom niet hebben bewaard. Het is ook zo dat geen van beide vertalers, noch bij dit, noch bij een ander fragment enige opmerking maakt over de leçons.

Fragment 5

Ἄλλὰ γὰρ ἄλις ὑπὲρ τῆς εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν σχημάτων χρήσεως ἐκ παρενθήκης τοσαῦτα πεφιλολογήσθαι, Τερεντιανὲ φίλτατε· πάντα γὰρ ταῦτα παθητικωτέρους καὶ συγκεκινημένους ἀποτελεῖ τοὺς λόγους· πάθος δὲ ὕψους μετέχει τοσοῦτον, ὅποσον ἦθος ἡδονῆς. (29.2)

In dit fragment lezen we een van de vele vergelijkingen die Longinos' tekst rijk is. Het spreekt voor zich dat de vertalers de vergelijkingen doorgaans overnemen. Dat gebeurt echter niet zonder meer. Soms behoeft de inhoud een zekere uitleg om voor het doelpubliek begrijpelijk te zijn, soms is het voor de vertaler zelf niet vanzelfsprekend om de volledige betekenis te vatten en over te brengen.

De geciteerde regels sluiten hoofdstuk 29 af, en daarmee ook de lange uiteenzetting over de stijlfiguren. Longinos stelt dat de stijlfiguren voldoende

besproken zijn en schrijft als een soort allesomvattende conclusie dat zij de woorden meer ‘pathos, emotie’ (παθητικωτέρους) en ‘beweeglijkheid, levendigheid’ (συγκεκινημένους) verlenen. Dit verduidelijkt hij door af te sluiten met de vergelijking dat “*pathos* een even groot aandeel heeft in *hupsos*, als *èthos* in *hèdonè*”. Het contrast tussen *pathos* en *èthos* is bij Longinos al aan bod gekomen in 9.15. Daar lezen we, naar aanleiding van een vergelijking tussen de Ilias en de Odyssee, hoe volgens Longinos het verzwakken van *pathos* bij de grote schrijvers en dichters, *èthos* tot gevolg heeft. “*Dit geldt bijvoorbeeld voor de passages die een realistische beschrijving geven van het leven in het huis van Odysseus: ze vormen een soort karakterblijspel (κωμωδία...ἡθολογουμένη)*” (Op de Coul).

Het contrast tussen *hèdonè* en *hupsos* heeft volgens Russell²⁵ enerzijds betrekking op het onderscheid tussen de middelmatige en de hoge stijl (zie de theorie van de 3 genera dicendi, besproken in paragraaf 1) en anderzijds op het onderscheid tussen het *officium delectandi* en het *officium commovendi*, de taak van de redenaar om zijn toehoorders respectievelijk te behagen en te bewegen.

Op de Coul²⁶ verklaart in een voetnoot bij zijn vertaling van 9.15 dat “het Griekse woord *pathos* verwijst naar heftige emotie en goed thuis is bij de hoogdravende stijl en sterke gemoedsberoering. Het woord *èthos* ‘karakter’ wordt hier gebruikt voor gewoonte of habitueel gedrag, en heeft als verzwakte emotie eerder betrekking op wat ‘natuurlijk’ is en natuurlijk overkomt.” Siegenbeek vertaalt 29.2 volledig volgens deze interpretatie:

“*Het hartstogtelijke nu is even naauw verwant met het verhevene, als de schildering der menschelijke zeden met het vermaak.*” (p.95)

Hij maakt het begrip *èthos* een stuk aanschouwelijker door het te omschrijven en dus te expliciteren. Door *hèdonè* te vertalen als ‘vermaak’, en bijvoorbeeld niet gewoon als ‘plezier’ of ‘het aangename’, verwijst hij bovendien impliciet naar *hèdonè* in de betekenis van een ‘vermakelijk’ literair genre. In de vertaling van Le Clercq daarentegen lezen we:

“*En het zielroerende doet zoo veel tot de Verheventheit, als de Verheventheit tot het Fraaije en het Aangename*” (p.99)

Uiteraard valt hier meteen op dat Le Clercq voor *èthos*, *hupsos* heeft gelezen en dit de hele betekenis van de stelling verandert. Le Clercq heeft in deze duidelijk de aanpassing van Boileau overgenomen. Deze vertaalt “*Or le Pathétique participe du Sublime, autant que le Sublime participe du Beau et de l’agréable*” (p.381). Dat dit weldegelijk een bewuste keuze is geweest, weten we dank zij een voetnoot die Boileau bij ‘*le Sublime*’ plaatst. In die voetnoot citeert hij uit de editie van 1713: “*Le Moral, selon l’ancien Manuscrit*”. Door deze interpretatie vervalt ook de betekenis van *hèdonè* als genre. Le Clercq volgt ook hier duidelijk letterlijk de vertaling van Boileau met “*het Fraaije en het Aangename*” voor *hèdonè*. De betekenis van de volledige zin wordt hierdoor

²⁵ Russell, 1964, p. 149.

²⁶ Op de Coul, 2000, p. 40.

problematisch. In plaats van een vergelijking tussen twee belangrijke componenten van twee verschillende genres of stijlen, krijgen we een soort nieuwe hiërarchie, die het *'Fraaije en het Aangenaame'* nog boven de *'Verheventheit'* stelt. Een dergelijke gedachte zou uniek zijn in het hele werk en is dus weinig waarschijnlijk.

Fragment 6

ταύτη καὶ τὸ τοῦ Θεοπόμπου ἐκεῖνο ἐπαινετὸν διὰ τὸ ἀνάλογον ἔμοιγε σημαντικώτατα ἔχειν δοκεῖ ὅπερ ὁ Καικίλιος οὐκ οἶδ' ὅπως καταμέμφεται. “δεινὸς ὢν” φησὶν “ὁ Φίλιππος ἀναγκοφαγήσαι πράγματα.” (31.1)

In dit fragment, dat handelt over passages waarin het gebruik van alledaagse taal geoorloofd is, citeert Longinos een voorbeeld uit Theopompos. Niet zozeer de inhoud van het citaat is hier voor ons van belang, maar wel de manier waarop de vertalers informatie geven over de in hun tijd niet zo gekende geschiedschrijver. Le Clercq vertaalt

“Zulks kan men ook zien in eene plaats van Theopompus, die Cecilius berispt, ik weet niet waarom, en my in het tegendeel zeer pryzelyk schynt om haare nettigheid. Philippus, zeit de Historie Schryver, ...” (p.100-101)

Le Clercq vertaalt dus eerst gewoon *“Theopompus”*, maar gaat dan, om de geciteerde auteur te situeren, verder in de tekst als onderwerp van φησὶν zelf *“de Historie Schryver”* toevoegen. Siegenbeek houdt zich in de vertaling aan de Griekse tekst en vertaalt dus enkel *“Theopompus”*. Hij voegt echter volgende voetnoot toe:

“Theopompus, een leerling van Isocrates, was een der beroemdste geschiedschrijveren onder de Grieken, die, zoo om zijne naauwkeurigheid en waarheidsliefde, als om de voortreffelijkheid van zijnen stijl, grootelijks geprezen wordt. Onder zijne schriften, welke allen verloren zijn geraakt, was het vermaardste zijne Geschiedenis van Philippus, in LVIII. boeken verdeeld, uit welk werk ook de plaats, door Longinus aangevoerd, ontleend schijnt. Een ander geschiedkundig werk van hem had betrekking tot den Peloponnesischen oorlog. Zie over hem Vossius, de Historicis Graecis, L. I. Cap. VII.” (p.96-97)

Siegenbeek geeft dus veel meer uitleg dan voor het tekstbegrip of voor een korte situering van de auteur nodig is. Bovendien verwijst hij door naar het naslagwerk dat hij voor de informatie heeft geraadpleegd. Dergelijke voetnoten zijn bij Siegenbeek erg talrijk en tonen aan hoe uitgebreid hij zelf de achtergrond beheerste en hoe uitgebreid hij zijn lezers daarover wenste in te lichten.

Fragment 7

ἔστι γὰρ αὐτοῦ πολυφωνότερος καὶ πλείους ἀρετὰς ἔχων, καὶ σχεδὸν ὕπακρος ἐν πᾶσιν ὡς ὁ πένταθλος, ὥστε τῶν μὲν πρωτείων ἐν ἅπασι τῶν ἄλλων ἀγωνιστῶν λείπεσθαι, πρωτεύειν δὲ τῶν ἰδιωτῶν. (34.1)

Dit fragment behoort tot de passage die van Wilamowitz de titel ‘Regel und Genie’ meekreeg en waarin Longinos het genie, dat door zijn durf niet van vergissingen gevrijwaard blijft, boven de vlekkeloze middelmatigheid plaatst. Hier lezen we meerbepaald de vergelijking tussen Hypereides en Demosthenes. Longinos stelt dat die eerste over een gevarieerder taal en over meer kwaliteiten beschikt dan de tweede, maar vergelijkt Hypereides’ positie ten opzichte van Demosthenes vervolgens met een vijfkamp (πένταθλος) die kampioen is van de som van de wedstrijden, maar in de vijf afzonderlijke disciplines de eerste prijs telkens aan beteren moet afstaan.

Le Clercq’s vertaling van de korte en krachtige vergelijking is uitgebreider dan het origineel, maar bevat geen overbodige elementen voor een goed begrip van de passage:

“...juist gelyk die Worstelaar, dewelke in vyf soorten van oefeningen ervaren zynde, van yder daar hy mede naar den prys dingt overwonnen wordt, maar echter yder overtreft die zich, gelyk hy, op vyf verscheide oefeningen legt” (p.113)

Siegenbeek interpreteert de passage anders en vertaalt

“...even als een kampvechter, in vijf verschillende oefeningen bedreven, die, wel is waar, in elke bijzondere oefening voor hen, die daarin het meest uitmunten, moet onderdoen, doch deze wederom in die oefening, waarin zij onbedreven zijn, overtreft.” (p.107-108)

Siegenbeek laat de idee van de ‘all-round kampioen’ dus varen, maar wat we hier vooral willen opmerken heeft betrekking op een voetnoot die Siegenbeek bij dit fragment toevoegt. Die luidt als volgt:

“De vijf hier bedoelde oefeningen zijn het werpen met den discus (eene ronde, breede en platte schijf van ijzer, koper, lood, steen of andere zware stoffe) het boogschieten, het springen, het loopen en het worstelen. Die in deze vijf oefeningen bedreven was, droeg den naam van πένταθλος d.i., volgens een letterlijke vertaling, vijfstrijder.”

Het commentaar doet op het eerste zicht nogal lang en irrelevant aan, aangezien *“in vijf verschillende oefeningen bedreven”* voldoende is voor het tekstbegrip. De uitleg getuigt echter opnieuw van het bijzonder belang dat de vertaler hecht aan het informeren van zijn publiek. Hij geeft inhoudelijke informatie over de wedstrijden van de vijfkamp, maar ook taalkundige informatie, met vermelding van het Griekse woord uit de tekst en een letterlijke vertaling. We kunnen dit in verband brengen met zijn voorwoord, waarin hij vermeldde dat hij zich in de eerste plaats richt tot zijn studenten en in de tweede plaats tot andere geïnteresseerden.

Fragment 8

Δεινὴ δ' αἰσχῦναι τὰ μεγέθη καὶ ἡ μικρότης τῶν ὀνομάτων. παρὰ γοῦν τῷ Ἡροδότῳ κατὰ μὲν τὰ λήμματα δαιμονίως ὁ χειμῶν πέφρασται, τινὰ δὲ νῆ Δία περιέχει τῆς ὕλης ἀδοξότερα, καὶ τοῦτο μὲν ἴσως “ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης” ὡς τὸ “ζεσάσης” πολὺ τὸ ὕψος περισπᾶ διὰ τὸ κακόστομον. (43.1)

Dit voorbeeld komt uit het voorlaatste hoofdstuk van Longinos' traktaat. Het handelt over hoe laag en onwaardig taalgebruik de grootsheid kunnen ontsieren. Longinos citeert als voorbeeld enkele woorden uit een beschrijving van een storm bij Herodotos. De woorden ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης brengen volgens Longinos door hun slechte klank de verhevenheid van de passage schade toe. Le Clercq vertaalt als volgt:

“De laagheid der woorden, is ook eene zaak die de Redenvoering niet minder verflauwt. Wy leezen in Herodotus eene beschrijving van eenen storm, die heerlyk is, wat de zin belangt: maar hy heeft er zeer geringe woorden ingelascht; gelyk wanneer hy zeit, De zee begon te kookken. De laagheid van het woort kookken, in dien zin, doet zyne gedachte een gedeelte van haare grootsheit verliezen.” (p.133-134)

Le Clercq heeft voor zijn vertaling vermoedelijk opnieuw Boileau gevolgd. Die schrijft

“mais il y a mêlé des mots extrêmement bas, comme quand il dit: “La mer commençant a bruire.” Le mauvais son de ce mot bruire, fait perdre à sa pensée une partie de ce qu'elle avoit de grand.” (p.397)

De enige woorden die in deze vertaling nog verwijzen naar wat Longinos in deze passage net bedoelde, namelijk ‘*le mauvais son*’, vinden we bij Le Clercq niet meer terug. Siegenbeek heeft de passage wel begrepen:

“Het gebruik van lage woorden is niet minder in staat het verhevene te bevleken. Zoo vindt men bij Herodotus de beschrijving van eenen storm, in welke de omstandigheden meesterlijk zijn uitgekozen, doch waarin eenige woorden voorkomen, te laag voor de zaak, welke voorgesteld wordt, als de uitdrukking: daar de zee aan het zieden was. Hoeveel neemt dit woord zieden, door deszelfs wanluidendheid, niet van het verhevene weg!” (p.127)

Voor wie zijn mooie vertaalvondst niet zou begrijpen, verduidelijkt Siegenbeek in een voetnoot:

“(…) Tot beter verstand van het volgende, zij met een woord aangemerkt, dat de uitdrukking daar de zee aan het zieden was in het Grieksch luidt ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης, en dat het woord ζεσάσης, om de herhaling van sissende klanken in hetzelfde, door Longinus wordt afgekeurd.” (p.127)

Siegenbeek heeft dus opgemerkt dat de laagheid van het woord hier te maken heeft met de terugkerende sisklanken (ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης klinkt “zesasès de tèς thalassès”) en laat dit weerklinken in zijn vertaling “*daar de zee aan het*

zieden was". Hiermee toont Siegenbeek aan dat hij het belangrijk vindt in zijn vertaling de brontaal te laten weerklinken, zonder daarmee afbreuk te doen aan de begrijpelijkheid voor de Nederlandstalige lezer.

Het sublieme

In het voorgaande zijn we op zoek gegaan naar elementen van de vertaalpoëtica van Le Clercq en Siegenbeek, zonder daarbij specifiek aandacht te besteden aan de interpretatie van het eigenlijke thema van Longinos' Περὶ ὑψους. In wat volgt zullen we fragmenten selecteren die vooral inhoudelijk van groot belang zijn en zullen we aan de hand van de overeenkomstige fragmenten uit de vertalingen een beeld proberen te schetsen van hoe de vertalers de theorie van het sublieme hebben geïnterpreteerd.

Fragment 9

Περὶ ὑψους (de titel)

De titels van de vertalingen bevatten al een opmerkelijk gegeven. Waar Siegenbeek Περὶ ὑψους woordelijk vertaalt door "*Over de Verhevenheid*", doet Le Clercq opmerkelijke toevoegingen. Zijn volledige titel luidt immers "*Verhandeling over de Verhevenheit en deftigheit des Styls, zoo omtrent Vaerzen als Onrym*". Dat Le Clercq al meteen in zijn titel de Longiniaanse verhevenheid koppelt aan een stijlregister, is om verschillende redenen verbazend. We hebben intussen al vastgesteld dat Le Clercq op vele vlakken sterk de vertaling van Boileau volgt. In de vertaling van de titel stoten we echter op een essentieel verschil. Boileau's volledige titel luidt: "*Traité du Sublime, ou Du Merveilleux dans le Discours*."

Eén van Boileau's belangrijkste bijdragen aan het inzicht in Longinos' theorie van het sublieme was bovendien, zoals we al eerder zagen, het onderscheid dat hij maakte tussen 'het sublieme' en 'de sublieme *stijl*'. Het is dus bijzonder frappant dat Le Clercq precies in de titel van zijn vertaling dit belangrijke onderscheid negeert. Het maakt er ons van bij het begin van onze lectuur reeds op attent dat Le Clercq het sublieme wellicht zal benaderen als 'de sublieme *stijl*' uit de retorica.

Een ander opvallend element in Le Clercq's titel is de toevoeging van het woord '*deftigheit*'. Het lijkt erop dat hij hiermee expliciet de nadruk wil leggen op een component die de ernst en de waardigheid van de stijl aanduidt. In het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) lezen we onder meer de volgende historische betekenissen van het woord '*deftigheit*': statigheid, ernst, wijsheid, statige sierlijkheid, degelijkheid, deugdelijkheid, aanzien.

Aangezien we van deze toevoegingen geen oorsprong kunnen vinden in Boileau's vertaling, noch in de Latijnse vertalingen die Le Clercq heeft

geraadpleegd (deze hebben als titel ‘*De Sublimate*’), mogen we er van uitgaan dat het om zijn persoonlijke interpretatie van Longinos’ sublieme gaat.

Fragment 10

Ἄπαντα μέντοι τὰ οὕτως ἄσεμνα διὰ μίαν ἐμφύεται τοῖς λόγοις αἰτίαν, διὰ τὸ περὶ τὰς νοήσεις καινόςπουδον, περὶ δὲ δὴ μάλιστα κορυβαντιῶσιν οἱ νῦν· ἀφ’ ὧν γὰρ ἡμῖν τὰγαθὰ, σχεδὸν ἀπ’ αὐτῶν τούτων καὶ τὰ κακὰ γεννᾶσθαι φιλεῖ. (5)

In de hoofdstukken 3 tot 5 heeft Longinos drie fouten besproken die kunnen gemaakt worden bij het streven naar het sublieme. Dat zijn τὸ οἰδεῖν, ‘gezwollen taalgebruik’, τὸ μειρακιῶδες, ‘onvolwassenheid’ en τὸ παρένθυσον, ‘vals sentiment’. Deze fouten hebben één gemeenschappelijke oorzaak, namelijk ‘het streven naar originaliteit in de gedachten’ en volgens Longinos waren de schrijvers van zijn tijd hiervan bezeten. Het toont aan, merkt hij nog op, dat goede zaken uit hetzelfde kunnen ontstaan als slechte. Het streven naar originaliteit kan met andere woorden sublieme resultaten hebben, maar kan ook de oorzaak zijn van allerlei fouten. In Le Clercq’s vertaling lezen we:

“Echter hebben die gemaaktheden, die zoo laag en zoo kinderachtig zyn, alle één eenige oorzaak, te weeten dat men met te veel gretigheid naar nieuwe gedachten zoekt, en dat is de voornaamste ziekte van de hedendaagsche Schryvers. Want het goede en het quaade vloeijen altemet uit ééne en dezelfde bron.” (p.17)

Le Clercq heeft hier niet begrepen dat Ἄπαντα τὰ ἄσεμνα, “al deze onwaardige zaken”, niet enkel slaan op de laatste fout die Longinos heeft besproken, namelijk het kinderachtige, maar op de drie fouten samen, die hij in de voorafgaande hoofdstukken besprak. Door het “met te veel gretigheid naar nieuwe gedachten zoeken” een *ziekte* van de hedendaagsche schrijvers te noemen, gaat hij ook verder dan wat Longinos met κορυβαντιῶσιν bedoelde. De formulering laat immers weinig ruimte voor een eventueel goed resultaat van dit streven. De vertaling “*het goede en het quaade*” volstaat niet om aan te geven dat het enerzijds gaat om sublieme resultaten en anderzijds om mogelijke gebreken. Siegenbeek maakt geen van deze fouten. Hij vertaalt:

“Alle deze gebreken, met deftigheid van stijl zoo ten enenmale strijdig, hebben een gemeenen oorsprong, de al te groote zucht namelijk, om nieuwe gedachten voort te brengen, welke vooral de razernij is der hedendaagsche schrijveren. Want gemeenlijk ontspringen de gebreken schier uit dezelfde bronnen, waaruit het goede zijnen oorsprong neemt.” (p.30-31)

Opmerkelijk in deze passage, is dat Siegenbeek ἄσεμνα, letterlijk ‘onwaardig’, vertaalt door “*gebreken, met deftigheid van stijl zoo ten enenmale strijdig*”. Longinos heeft het niet over de sublieme stijl, maar over het sublieme effect dat men met woorden kan bereiken. Ook ἄσεμνα moeten we met die betekenis

lezen, namelijk als gebreken die ‘onwaardig’ zijn omdat ze een subliem effect onmogelijk maken. De toevoeging “*met deftigheid van stijl zoo ten enenmale strijdig*” wijst er dus op dat Siegenbeek, evenmin als Le Clercq, met dit aspect van Longinos’ sublieme rekening heeft gehouden.

Fragment 11

Ἐπεὶ δὲ πέντε, ὡς ἂν εἴποι τις, πηγαί τινές εἰσιν αἱ τῆς ὑψηγορίας γονιμώταται, προὔποκειμένης ὥσπερ ἐδάφους τινὸς κοινοῦ ταῖς πέντε ταύταις ιδέαις τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως, ἧς ὅλως χωρὶς οὐδέν, πρῶτον μὲν καὶ κράτιστον τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπήβολον, ὡς κὰν τοῖς περὶ Ξενοφῶντος ὠρισάμεθα: δεῦτερον δὲ τὸ σφοδρὸν καὶ ἐνθουσιαστικὸν πάθος: ἀλλ’ αἱ μὲν δύο αὐταὶ τοῦ ὕψους κατὰ τὸ πλέον αὐθιγενεῖς συστάσεις, αἱ λοιπαὶ δ’ ἤδη καὶ διὰ τέχνης, ἧ τε ποιά τῶν σχημάτων πλάσις (δισσὰ δὲ που ταῦτα, τὰ μὲν νοήσεως, θάτερα δὲ λέξεως), ἐπὶ δὲ τούτοις ἢ γενναῖα φράσις, ἧς μέρη πάλιν ὀνομάτων τε ἐκλογή καὶ ἡ τροπικὴ καὶ πεποιημένη λέξις: πέμπτη δὲ μεγέθους αἰτία καὶ συγκλείουσα τὰ πρὸ αὐτῆς ἅπαντα, ἢ ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει σύνθεσις: (8.1)

In deze passage stelt Longinos de vijf bronnen van het sublieme voor. We krijgen hier in een kort fragment veel belangrijke informatie over de essentie van Longinos’ sublieme. Het is dus heel interessant om te kijken hoe de vertalers deze passage hebben aangepakt. Le Clerq’s vertaling luidt als volgt:

“*Daar zyn, om zoo te spreken, vyf oorspronkelykheden der Verheventheit: maar die vyf oorspronkelykheden onderstellen voor af eene hoedanigheid van zich wel te kunnen uitdrukken, tot haaren gemeenen grondt; zonder den welken zy niet kunnen bestaan.*

Dat vastgesteld zynde, is de eerste en de voornaamste, eene zekere verheffing van geest die ons gelukkige gedachten inboezemt: gelyk wij alrede aangetoont hebben in onze Uitleggingen over Xenophon.

De tweede bestaat in het Zielroerende: door het Zielroerende versta ik, die Vervoering, en dat natuurlyk geweld dat beweegt en aandoet. Voorts wat deeze twee eerste betreft, die hangen bynaar geheel van de Natuur, en moeten ons aangeboren zyn; in plaats dat de andere voor een gedeelte van de Kunst afhangen.

De derde is niet anders als de Figuren op eene zeker wyze gedraait. De Figuren zyn tweederlei: de Figuren der Gedachten, en de Figuren der Taal.

Wy stellen voor de vierde, de voortreffelykheit der uitdrukking, die twee deelen heeft; de Keur der woorden en de fraaije en figuurlyke taal.

De vyfde, die om eigentlyk te spreken, de Verheventheit voortbrengt, en alle de andere in zich behelst, is de samenstelling en de schikking der woorden in haare deftigheid en waardigheid.” (p.22-23)

Siegenbeek vertaalt:

“De vruchtbaarste bronnen der verhevenheid zijn vijf in getal, welke allen de gave der welsprekendheid, zonder welke er niets verhevens zijn kan, ten gemeenen grondslag hebben. De eerste en voornaamste dier bronnen, gelijk wij ook in onze uitleggingen over Xenophon te kennen gaven, is een gelukkige overvloed van edele en verhevene gedachten; de tweede het sterk hartstogtelijke, geschikt om den lezer of hoorder in geestvervoering te brengen. Deze beide eerste bronnen der verhevenheid hebben haren oorsprong voornamelijk in de natuur; de overige worden insgelijks door de kunst geopend. Hiertoe behooren het gepaste gebruik der figuren, welke in twee soorten onderscheiden zijn, die der gedachten namelijk, en der woorden; deftigheid en edele zwier van uitdrukking, welke deelen wederom zijn het gebruik van uitgezochte woorden en eene tropische en bewerkte voordragt; voorts (en deze is de vijfde bron van het verhevene, welke alle de eerstgenoemde besluit) eene grootsche en verhevene samenvoeging der woorden.” (p.34-35)

Het eerste punt dat ons in deze vertalingen opvalt, is de specifieke manier waarop zowel Le Clercq als Siegenbeek de eerste bron benoemen. Τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπήβολον, “het vermogen om grote gedachten te vormen”, wordt bij Le Clercq “*eene zekere verheffing van geest die ons gelukkige gedachten inboezemt*”. Enkel een ‘verheven’ geest komt dus in aanmerking om het sublieme voort te brengen. De gedachten die daarvoor kunnen dienen, worden ons bovendien *ingeboezemd* en zijn *gelukkig*, dat wil zeggen “door een gunstig lot geschonken, als een geluk toebedeeld” (WNT). Dit wijst erop dat Le Clercq het vermogen om grote gedachten te vormen als een passief vermogen beschouwt. Deze passiviteit lijkt verder te gaan dan wat Longinos schreef. Bij hem is enkel het *vermogen* om de gedachten te produceren aangeboren of door de natuur gegeven. Bij Le Clercq zijn het de gedachten zelf die ons door de verheffing van geest worden toebedeeld. Siegenbeeks vertaling sluit dichter aan bij Longinos’ tekst. Hij spreekt over een “*gelukkige overvloed*” en niet over ‘*gelukkige gedachten*’.

De tweede bron is de felle en bezielde emotie. Opvallend is hier hoe de beide vertalers het Griekse ἐνθουσιαστικὸν, dat zowel ‘beziel’ als ‘bezielend’ kan betekenen, in de actieve betekenis vertalen. Le Clercq vertaalt “*dat natuurlijk geweld dat beweegt en aandoet*”; Siegenbeek vertaalt “*geschikt om den lezer of hoorder in geestvervoering te brengen*”. Daarmee leggen ze de nadruk op het effect van *pathos* op de toehoorders of lezers.

Een andere nuance die we in beide vertalingen terugvinden betreft de vertaling van καὶ διὰ τέχνης. Volgens Russells commentaar²⁷ betekent καὶ hier niet ‘ook’, aangezien naar zijn mening de natuur in de laatste drie bronnen niet meespeelt. Le Clercq en Siegenbeek vertalen echter (respectievelijk) “*in plaats*

²⁷ Russell (ed.), 1964, p.86

dat de andere voor een gedeelte van de Kunst afhangen” en *“de overige worden insgelijks door de kunst geopend.”* Deze interpretatie impliceert dus dat voor Le Clercq en Siegenbeek de natuur (*fusis*) vereist is voor alle bronnen.

Een laatste opmerking betreft Le Clercq's vertaling van πέμπτη δὲ μεγέθους αἰτία καὶ συγκλείουσα τὰ πρὸ αὐτῆς ἅπαντα. Hij vertaalt namelijk: *“De vijfde, die om eigentlijk te spreken, de Verhevenheit voortbrengt, en alle de andere in zich behelst, ...”*. Bij Siegenbeek zien we dat μεγέθους αἰτία gewoon kan vertaald worden door *“de vijfde bron van het verhevene”*. Le Clercq laat de vijfde bron de andere vier dus niet alleen omvatten, maar oppert ook dat zij eigenlijk dé bron der bronnen is.

Fragment 12

Οὐκοῦν καὶ ἡμᾶς, ἡνίκ’ ἂν διαπονῶμεν ὑψηγορίας τι καὶ μεγαλοφροσύνης δεόμενον, καλὸν ἀναπλάττεσθαι ταῖς ψυχαῖς πῶς ἂν εἰ τύχοι ταῦτ’ οὗτοῦ Ὅμηρος εἶπεν, πῶς δ’ ἂν Πλάτων ἢ Δημοσθένους ὑψώσαν ἢ ἐν ἱστορίᾳ Θουκυδίδης. (14.1)

Dit fragment komt uit het laatste deel van Longinos' uiteenzetting over de imitatio, de navolging van de grote voorbeelden. Hij stelt hier dat, wanneer we iets subliems in taal en gedachte willen voortbrengen, wij ons dienen af te vragen hoe Homeros, Plato of Demosthenes er “een sublieme wending aan zou geven” (i.e. Op de Couls scherpzinnige vertaling van het werkwoord ὑψώω, letterlijk ‘verhogen’). Le Clercq vertaalt:

“Telkens als wy dan aan een Werk willen arbeiden dat groots en verheven moet zyn, is het goed deeze aanmerking te doen: hoe zou Homerus dit gezeit hebben? Hoe zou Plato, Demosthenes, Thucydides (zelfs als het zaake is van Historien) gedaan hebben om dit in eenen verhevenen styl te schryven?” (p.55)

De specifieke vertaling van ὑψώσαν springt hier meteen in het oog. Le Clercq interpreteert dit namelijk als ‘schrijven in de verheven *stijl*’. Dit is, zoals we ook bij de bespreking van de titel stelden, een interpretatie die niet overeenstemt met Longinos' concept van het sublieme. Siegenbeek vertaalt het begrip subtieler:

“Ook wij derhalve zullen, wanneer wij iets willen bearbeiten, 't welk verhevenheid en grootheid van ziel vordert, best doen met ons voor den geest te brengen, hoe Homerus zulks, ware het hem voorgekomen, zou hebben uitgedrukt, hoe Plato, Demosthenes, of in het geschiedkundige Thucydides hetzelfde op eene verhevene wijze zou hebben voorgesteld.” (p.59-60)

5. Besluit

De vertaalpoëtica

Een van de recurrente kenmerken van de vertalingen van Le Clercq en Siegenbeek, heeft betrekking op hun vertaalmotivatie. Uit hun voorwoord werd al duidelijk dat zij het belangrijk achten dat hun vertaling tot nut kan strekken. Dit zagen wij onder meer bevestigd in de achtergrondinformatie die zij aan de lezer verschaffen. Bij Le Clercq beperkt zich dit meestal tot de korte situering van geciteerde auteurs en fragmenten. Van Siegenbeek merken we dat hij een veel uitgebreidere achtergrond schetst, getuige de uitvoerige inleiding die de geciteerde auteur in fragment 6 krijgt. Het nut van de vertaling strekt zich nog verder uit: de vertalers hopen immers de ‘vaderlandse letteren’ te verrijken met de vertaling van wat volgens hen een zeer waardevolle tekst is. Dit kadert in de historische tendens om cultuur en wetenschap in nationaal perspectief te plaatsen. Ook Le Clercq en Siegenbeek hebben het herhaaldelijk over ‘mijn landgenoten’, ‘het vaderland’, en dergelijke meer.

Specifiek over Le Clercqs vertaling kunnen we concluderen dat Siegenbeeks kritiek terecht was, en dat hij inderdaad “een overzetting van eene overzetting” maakt. We weten dat Le Clercq slechts over een beperkte kennis van het Grieks beschikte en daarom gebruik heeft gemaakt van onder andere de Franse vertaling van Boileau. Op verschillende plaatsen volgt Le Clercq die vertaling letterlijk (zie bijvoorbeeld in de fragmenten 2, 3, 5, 8) Het resultaat is een vertaling waarin weinig aandacht overblijft voor de brontaal van vertaalde tekst, maar het is niet correct dit louter toe te schrijven aan de ‘vertaling van de vertaling’. Le Clercq had al in zijn voorwoord aangekondigd dat hij de inhoud en stijl naar eigen goeddunken zou aanpassen. De vrije manier waarop hij in fragment 3 het citaat van Demosthenes uitbreidt, zonder dat evenwel aan te geven, mag daarvan als voorbeeld gelden. Bij een dergelijke benadering raken uiteraard vele elementen ‘lost in translation’. Zo hebben we gezien dat bij Le Clercq de specifieke stijl en het taaleigen van Longinos niet altijd in eer worden gehouden (zoals de *leçon par l'exemple* in fragment 4) en dat kleine nuances, zoals de ironie in fragment 1, verloren gaan. Le Clercqs verdienste bestaat er dan ook vooral in dat hij reeds in 1719 en bovendien op eigen initiatief, het belang heeft ingezien van Longinos’ *Peri Hupsous* en als een der eersten op Boileau’s startschot heeft gereageerd.

Siegenbeek daarentegen vertaalt wel vanuit de brontaal en combineert dit met een heel sterke focus op het verschaffen van informatie en leesplezier aan het bredere publiek én het meer taalkundig geïnteresseerde publiek. Dit merken we in het feit dat hij zich in de vertaling meestal dicht bij de tekst van Longinos houdt, zonder te veel onnodige uitbreidingen. De bijkomende informatie, die dan wel zeer uitvoerig kan zijn, wordt meestal in voetnoten weergegeven. Daarin toont zich de historische en filologische interesse waarmee hij de tekst

heeft benaderd. Hij had een brede kennis van de klassieke talen en gebruikt vele wetenschappelijke bronnen (waaronder Toup, Ruhnken, Reiske en Vossius) om achtergrondinformatie te verzamelen. De gulden middenweg tussen wetenschappelijke benadering enerzijds en leesbaarheid en leesplezier anderzijds, wordt wellicht het dichtst benadert in het fragment 8, waarin Siegenbeek het klankspel van de Griekse tekst hoorbaar maakt in zijn Nederlandse vertaling.

Het Sublieme

Een opmerkelijke vaststelling bij de lectuur van de beide vertalingen, is dat de vertalers bijna nergens overgaan tot een expliciete interpretatie van de theorie van het sublieme. Uit de vergelijking van inhoudelijke passages is immers gebleken dat zij Longinos meestal vrij getrouw volgen en bij de specifieke passages over de theorie van het sublieme geen vragen of bedenkingen formuleren. In het fragment dat handelt over de vijf bronnen (fragment 11), hebben we nu eens accurate verwoordingen, dan weer afwijkende vertalingen gevonden, zonder enige motivatie of extra uitleg. Daarmee hangt samen dat zij in geen enkele voetnoot dieper ingaan op de specifieke theorie. Dit staat in scherp contrast met de uitgebreide behandeling en de bijkomende informatie die bijvoorbeeld bij de citaten wel wordt gegeven. Ook in het voorwoord van beide vertalers komt ‘het sublieme’ maar heel kort aan bod, tegenover bijvoorbeeld een uitgebreide situering van de figuur Cassius Longinos en de legende rond zijn persoon.

Wel hebben Le Clercq en Siegenbeek beiden een bijzondere interpretatie gegeven aan Longinos’ *hupsos*: de verhevenheid is bij hen voornamelijk een verhevenheid van *stijl*. Bij Le Clercq konden we dit vaststellen in de vertaling van de titel en van fragment 12, maar ook Siegenbeek spreekt in fragment 10 over zaken die “*met deftigheid van stijl zo ten enenmale strijdig*” zijn. Daarenboven mag uit de uitbreiding van bijzondere retorische citaten zoals dat van Demosthenes in fragment 3, duidelijk het belang blijken dat de vertalers in het algemeen hebben gehecht aan het retorische aspect van Longinos’ *Peri Hupsous*. Een dergelijke retorische interpretatie van het sublieme doet herinneren aan de doctrine van de ‘drie stijlen’ (waaronder de ‘sublieme stijl’: *hadros* of *hupsèlos*), maar de betekenis die de vertalers toekennen aan het sublieme ‘van de stijl’ is niet dezelfde als die van de genera dicendi. Dit blijkt uit het feit dat zij erkennen dat ‘het sublieme’ niet noodzakelijk een hoogdravende bewoording behoeft. Dit lezen we onder andere expliciet in Le Clercq’s voorwoord. De interpretatie van het sublieme als een stilistisch sublieme, negeert wel het inzicht dat Boileau reeds had geformuleerd. Bij hem lezen we ook een retorische benadering, in die zin dat de verhevenheid steeds te vinden is in het ‘discours’, maar hij maakte wel systematisch onderscheid tussen ‘le sublime’ en ‘le style sublime’. Het sublieme van Longinos stelt inderdaad het

effect centraal dat door middel van het ‘discours’ bereikt wordt, en niet de sublieme stijl in dat discours.

Astrid DE BRUYCKER

Bibliografie

De Nederlandstalige Longinos-vertalingen (in chronologische volgorde)

- Clercq, Le, P., *Verhandeling over de verhevenheit en deftigheit des styls; zoo omtrent vaerzen als matelooze reden*, Amsteldam 1719.
- Siegenbeek, M., *Longinus over de verhevenheid*, Leiden 1811.
- Hoogland, J.P., *Longinus, "Over het verhevene". Vertaling met inleiding en opmerkingen*, Groningen 1936.
- Kuiper, W.E.J., *Longinus. Over het Verhevene*, Amsterdam 1980.
- op de Coul, M., *Het sublieme. Vertaald door Michiel op de Coul. Ingeleid door C.M.J. Sicking. Nawoord door Jeroen A.E. Bons*, Groningen 2000.

Andere primaire bronnen

Bij de lectuur van en het citeren uit de Griekse tekst heb ik steeds gebruik gemaakt van Russells uitgave.

- Boileau, N., *Œuvres complètes. Introduction par Antoine Adam. Textes établis et annotés par Françoise Escal*, Paris 1966.
- Goyet, F., *Longin, Traité du Sublime. Traduction de Boileau. Introduction et notes de Francis Goyet*, Paris 1995.
- Siegenbeek, M., *Re devoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid; Opnieuw uitgegeven met een inleiding door Korrie Korevaart*, Hilversum 1997.
- Russell, D.A. (ed.), *On the Sublime, edited with Introduction and Commentary by D.A. Russell*, OCT, Oxford 1964.

Secundaire bronnen

Voor de bibliografie over ‘Het Sublieme’ van vòòr 1964 verwijs ik naar de uitgave van Russell.

- Albrecht, J., *Literarische Übersetzung. Geschichte – Theorie – Kulturelle Wirkung*. Darmstadt 1998.
- Brody, J., *Boileau and Longinus*, Genève 1958.
- Innes, D.C., “Longinus: Structure and Unity”, in: J.G.J. Abbenes, S.R. Slings, I. Sluiter (edd.), *Greek Literary Theory after Aristotle. A Collection of Papers in Honour of D.M. Schenkeveld*, Amsterdam 1995b, 111-124.
- Kerslake, L., *Essays on the Sublime*, Bern/Berlin 2000.
- Kloek, J., *Mijnhardt W, 1800, Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001.

- Korpel, L., (ed.), Reeks Vertaalhistorie, deel 4: *In Nederduitsch gewaad, Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820*, 's Gravenhage 1993.
- Koster, C., (ed.), Reeks Vertaalhistorie, deel 5A: *De Hollandsche vertaalmolen, Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885*, 's Gravenhage 2002.
- Marin, D.S., *Bibliography of the Essay on the Sublime*, Leiden 1967.
- Monk, S.H., *The Sublime, a study of critical theories in 18-century England*, New York 1935.
- Muller, S., *Levensbericht van Matthijs Siegenbeek*, Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden (1855), 83-135.
- Oosterholt, J.T.W., *De ware dichter, de vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*, Assen 1998.
- Pigeaud, J., *Longin, Du Sublime. Traduction, présentation et notes de Jackie Pigeaud*, Paris 1993.
- Russell, D.A., 'Longinus' On Sublimity, translated by D.A. Russell, Oxford 1965.
- Russell, D.A., *Longinus revisited*, Mnemosyne 35 (1981), 72-86.
- Saint Girons, B., *Le Sublime de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 2005.
- Schoneveld, C.W., 'Iets des nazaats waardig', *de vertaalarbeid van Pieter Le Clercq (1693-1759)*, Documentatieblad 18de eeuw 24,2 (1992), 217-256.
- Schoneveld, C.W., (ed.), Reeks Vertaalhistorie, deel 3: *'t Wordt grooter plas, Maar niet zoo 't was, Nederlandse beschouwingen over vertalen 1670-1760*, 's Gravenhage 1992.
- Van Hoof, H., *Histoire de la Traduction en Occident*, Paris 1991.
- De Vries, M., Kluyver, A., *Woordenboek der Nederlandse taal*, 's Gravenhage en Leiden, 1898